

ВИМІРЮВАННЯ ІНДЕКСУ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (НА ПРИКЛАДІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ)

MEASURING THE INDEX OF INSTITUTIONALIZATION OF THE POLITICAL PARTIES (ON THE EXAMPLE OF THE UKRAINIAN PARTY SYSTEM)

Лешанич М.М.,

*здобувач кафедри міжнародної політики
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету*

У статті окреслюються контури дослідницької моделі для вимірювання індексу інституціалізації вітчизняних політичних партій. Зазначено, що інституціалізація політичних партій є малодослідженим явищем у вітчизняній політичній науці.

Охарактеризовано дослідницькі моделі інституціалізації політичних партій зарубіжних та вітчизняних вчених. Вказаній проблемі присвячені наукові розвідки Г. Зеленько, М. Кармазіної, В. Лебедюка, А. Мелешевича, П. Молочка, О. Рибій. Здебільшого дослідницькі моделі вітчизняних фахівців мають теоретичний характер.

Створено власну дослідницьку модель виміру рівня інституціалізації вітчизняних політичних партій. Виокремлено 12 критеріїв інституціалізації: 1) участь партій у парламентських виборах; 2) результати участі партій у президентських виборах; 3) результати участі в парламентських виборах; 4) результати участі у місцевих виборах; 5) індекс територіального покриття; 6) індекс націоналізації; 7) вік партії; 8) інформаційна спроможність; 9) фінансування партії; 10) наявність структурних осередків; 11) деперсоналізація партії; 12) спосіб утворення партії.

Зазначено, що у зв'язку з високим рівнем волатильності розроблена дослідницька модель може бути використана винятково в рамках великого електорального циклу, який включає президентські, парламентські та місцеві вибори.

Обраховано індекс інституціалізації 9 партій: ВО «Батьківщина» – 17,51; «Європейська Солідарність» – 16,2; «Свобода» – 14,31; «Слуга народу» – 13,43; «Опозиційна платформа – За життя» – 12,36; «Опозиційний блок» – 12,32; «Громадянська платформа» – 11,84; «Голос» – 9,58; «Об'єднання «Самопоміч» – 9,02. Зроблено висновок про особливості інституціалізації вітчизняних політичних партій.

Ключові слова: Україна, партійна система, політичні партії, інституціалізація, індекс інституціалізації, критерії інституціалізації політичних партій.

The article outlines the contours of a research model for measuring the institutionalization index of the Ukrainian political parties. It is noted in the article that the institutionalization of political parties is a poorly researched phenomenon in domestic political science.

The research models of institutionalization of political parties of foreign and Ukrainian scientists are characterized. The scientific researches of G. Zelenko, M. Karmazina, V. Lebedyuk, A. Meleshevysh, P. Molochka, O. Rybiy are devoted to this problem. In most cases, the research models of domestic experts are theoretical.

Own research model of measuring the level of institutionalization of domestic political parties has been created. There are 12 criteria of institutionalization: 1) participation of parties in the parliamentary elections; 2) results of the parties' participation in the presidential elections; 3) results of their participation also in parliamentary elections; 4) results of their participation in local elections; 5) index of territorial coverage; 6) index of nationalization; 7) the age of the party; 8) information capacity; 9) party financing; 10) the presence of structural local committees; 11) depersonalization of the party; 12) the way of forming of a party.

It is noted that due to the high level of volatility, the developed research model can be used only within the framework of a large electoral cycle that includes presidential, parliamentary and local elections.

The index of institutionalization of 9 parties was calculated: All-Ukrainian Union "Fatherland" ("Batkivshchyna") – 17,51; "European Solidarity" – 16,2; "Freedom" ("Svoboda") – 14,31; "Servant of the People" – 13,43; "Opposition Platform – For Life" – 12,36; "Opposition Bloc" – 12,32; "Civic Platform" – 11,84; "Voice" ("Holos") – 9,58; Union "Self Help" – 9,02. The article also contains a conclusion about the peculiarities of institutionalization of the Ukrainian political parties.

Key words: Ukraine, party system, political parties, institutionalization, index of institutionalization, criteria for institutionalization of the political parties.

Постановка проблеми. Проблема виміру рівня інституціалізації політичних партій є актуальною для вітчизняної політичної науки. Це зумовлено, по-перше, тим, що теорії, побудовані для аналізу політичних партій і партійних систем у розвинутих демократіях, часто є недієздатними для вивчення вітчизняної партійної системи. По-друге, інколи вітчизняні науковці вказують на

відсутність в Україні інституціалізованих політичних партій. При цьому партії вони називають «субститутами», «квазіпартіями», «агентами демократизації», «політичними проектами» тощо. А деякі з них ідуть ще далі, заперечуючи загалом існування партійної системи.

На нашу думку, такі категоричні висновки робити зарано, оскільки в Україні прийняті усі

важливі закони, які унормовують партійне життя. В Україні відбуваються легітимні вибори за участю партій, політичні партії відіграють важливу роль в структуруванні місцевої влади тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України проаналізовані у працях Т. Бевз, Г. Зеленько, М. Кармазіної, В. Лебедюка, А. Мелешевича, П. Молочка, Ю. Остапця [4], О. Рибій та інших. Окрім досліджень А. Мелешевича [3] та В. Лебедюка [2], наукові розвідки вітчизняних фахівців здебільшого мають теоретичний характер. А це також актуалізує наше дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Таким чином, мета нашого дослідження – побудувати модель для вимірювання індексу інституціалізації українських політичних партій. Для реалізації поставленої мети потрібно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) охарактеризувати емпіричні дослідницькі моделі вимірювання індексу інституціалізації політичних партій; 2) окреслити дослідницьку модель для оцінювання рівня інституціалізації вітчизняних політичних партій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час конструювання індексу інституціалізації одразу виникає питання критеріїв цього процесу. Слід зазначити, що у науковій літературі згоди з приводу переліку ознак інституціалізації політичних партій і партійних систем не існує. Одна з причин – різне трактування сутності процесу. А оскільки зовнішнє середовище завжди буде створювати виклики, на які потрібне реагування політичних партій, то удосконалення нормативної бази, зміна типів партій буде характерною ознакою такого процесу на постійній основі. Наприклад, нині є низка проблем з виникненням і функціонуванням так званих кіберпартій / мережових партій.

Для побудови моделі індексу інституціалізації політичних партій ми будемо виходити з наступного. По-перше, неоднозначності трактування терміну «інституціалізація». Розглядаючи інституціалізацію як процес, і як результат цього процесу, доходимо висновку, що у кожній його точці з часовим виміром (t) ми можемо говорити і про визначений ступінь інституціалізації партій.

По-друге, конструювання індексів інституціалізації політичних партій і партійних систем пов'язано з ідеєю С. Гантінгтона, який інституціалізацію пов'язував з набуттям організацією значущості та стійкості. На основі його критеріїв і вибудовуються сучасні індекси інституціалізації політичних партій і партійних систем. Характеризуючи застосування узагальнюючих критеріїв інституціалізації С. Гантінгтона [7], М. Завадська робить висновок про їх занадто узагальнюючий

характер і про необхідність налаштування емпіричного інструментарію під визначений предмет дослідження [1, с. 60]. Крім налаштованості на предмет дослідження, інструментарій, на нашу думку, також має враховувати особливості суспільно-політичного розвитку тієї чи іншої країни.

Одними із перших таку емпіричну дослідницьку модель створили С. Майнверінг та Т. Скаллі на основі дослідження дванадцяти латиноамериканських країн. Вони виокремили чотири критерії інституціалізації політичних партій і партійних систем: 1) регулярність і стабільність партійної конкуренції. Цей критерій передбачає регулярність вільних, конкурентних виборів за участю політичних партій; 2) укоріненість політичних партій у суспільстві; 3) наскільки громадяни та основні політичні актори сприймають вибори і партії як легітимний спосіб рекрутування влади (цей критерій відображає рівень легітимності); 4) рівень організації партії. Мається на увазі, що партії мають достатню і незалежну ресурсну базу і вагому підтримку на місцях [9, р. 14].

Базуючись на вказаних критеріях, автори створили власну класифікаційну схему інституціалізації політичних партій і партійних систем: інституціалізовані партійні системи; партійні системи, які зароджуються; перехідні партійні системи. Для перехідних систем характерна нестійкість партійної конкуренції.

Вперше запропонували розмежовувати поняття «інституціалізація політичних партій» та «інституціалізація партійних систем» В. Рендол та Л. Свазанд у дослідженні «Партійна інституціалізація в нових демократіях». Виокремивши чотири виміри інституціалізації, вони вибудовують таку дослідницьку матрицю (див. табл. 1) [10, р. 8–18].

Таблиця 1
Дослідницька матриця В. Рендола та Л. Свазенда

	Внутрішній вимір	Зовнішній вимір
Структурний вимір	системність	автономія у прийнятті рішень
Ціннісний вимір	цінність	реїфікація

Таблиця 2
Дослідницька матриця М. Баседо та А. Стро

	Внутрішній вимір	Зовнішній вимір
Стабільність	рівень організації	укоріненість
Цінність	зв'язаність	автономія

Під розроблену матрицю вони запропонували і систему емпіричних показників. Як показала дослідницька практика, їхні показники були складними і неоднозначними у використанні. Взавши

за основу матрицю В. Рендола і Л. Свазенда та перебувавши її, М. Баседо і А. Стро отримали такі критерії інституціалізації політичних партій: рівень організації, внутрішня зв'язаність, автономія (незалежність від держави), укоріненість (див. табл. 2) [8, р. 5–28].

Використовуючи запропоновані критерії, вони розробили індекс інституціалізації політичних партій, який складався з чотирьох субіндексів: 1) укоріненість у суспільстві; 2) автономія; 3) рівень організації; 4) зв'язаність. Операціоналізація критеріїв М. Баседо і А. Стро подана в таблиці 3. Значення показників конвертуються в шкалу від 0 до 2, де 0 – низький рівень, а 2 – високий [8, р. 5–28].

Таблиця 3

Критерії інституціалізації М. Баседо і А. Стро

Критерій	Показник
Укоріненість у суспільстві	Вік партії Вік партії відносно початку багатопартійності Зміна в електоральних уподобаннях за два останні парламентські електоральні цикли
Автономія	Автономія у прийнятті рішень Число змін лідера партії Суспільне сприйняття
Рівень організації	Характеристика членства Регулярність партійних з'їздів Матеріальні і персональні ресурси Активність у міжвиборчий період
Зв'язаність, толерантність	Єдність партії

Такою є логіка створення емпіричної дослідницької моделі інституціалізації політичних партій. В українській політичній науці можна виокремити принаймні декілька спроб створити подібні матриці дослідження.

У 2019 р. фахівцями Міжнародного центру перспективних досліджень був зроблений рейтинг активності та ефективності українських політичних партій упродовж електорального циклу 2014–2019 рр. Його результати були оприлюднені на початку 2019 р. В основу складання цього рейтингу покладена оригінальна методика оцінки «Активності та ефективності політичних партій», яка враховує кращі міжнародні напрацювання у цій сфері з їх адаптацією до українських реалій. В основі рейтингу якість виконання партіями своїх основних функцій. Рейтинг складається з індексу електоральної активності, індексу електоральної ефективності, індексу інформаційної активності та індексу програмно-проблемної активності [5, с. 2–4]. За результатами оцінювання до десятки лідерів увійшли такі партії ВО «Батьківщина», ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Українське об'єднання

патріотів – УКРОП», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція», ПП «Громадянський Рух «Народний контроль» [5]. Як бачимо, дані рейтингу напередодні парламентських виборів вказують на ефективність діяльності одних партій, а до Українського парламенту за результатами виборів потрапляють три зовсім нові партії.

Дослідницьку модель інституціалізації політичних партій створили у своїй науковій розвідці «Протопартії, квазіпартії чи політичні партії в Україні?» В. Лебедюк та А. Гоменюк [2]. Вони пропонують поділити українські партії на три таких кластери: протопартії, квазіпартії та власне політичні партії. В основу поділу ними покладені такі критерії: організаційна структура, внутрішньопартійна комунікація, ідеологія, рівень націоналізації, тривалість існування, програмні положення. Критерії вони кодують таким чином: 0 – відсутність, 1 і більше – наявність ознаки. Наприклад, якщо партія мала підтримку виборців більш як у двох електоральних циклах, присвоюється показник 1, якщо ні – 0.

Етапи інституціалізації політичних партій вони виокремлюють такі: 1) протопартія, 2) участь партії у виборах і далі або перетворення на квазіпартію (партійний виборчий проект), або на класичну політичну партію.

Провівши кластерний аналіз, дослідники отримали такі результати: 8 партій (2%) належать за своєю організаційною структурою до політичних партій, 51 партія (15%) – до квазіпартій і 281 партія – до протопартій. До кластеру політичних партій вони віднесли: ПЗУ, ДПУ, СПУ, КУН, НРУ, КПУ, Народну партію, Партію регіонів. До кластеру квазіпартій увійшли: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт», ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина» та інші. Дослідження ними проводилося станом на 01.03.2016 р., коли Мінюстом було зареєстровано 340 політичних партій. Загалом же за підрахунками вчених участь у виборах не менше двох разів брали 308 політичних партій [2].

Основні причини такого стану: а) партії не беруть постійно участі у виборах; б) вони не мають потужного організаційного представництва на місцях; в) партії мають недемократичну внутрішньопартійну комунікацію.

Тому, базуючись на дослідженнях зарубіжних науковців та враховуючи особливості партіогенезу в Україні, окреслимо основні параметри індексу інституціалізації, який розроблений нами для власного дослідження. Усі показники ми переведемо в числове значення від 0 до 2. Загальна сума і буде індексом націоналізації тієї чи іншої партії. Ми не ставимо перед собою ціль прорахувати цей показник для усіх політичних партій. Це непо-

трібно, оскільки більшість українських партій є непізнаваними і такими, які не приймають участі в політичному житті. Це «паперові» структури, котрі створені для оренди, продажу, але тільки не для захисту інтересів громадян.

Критерії інституціалізації українських політичних партій можна виокремити такі. По-перше, в партійній системі України спостерігається високий рівень волатильності, відтак нам важко користуватись деякими загальноновизнаними індикаторами. Наприклад, тривалість участі в парламентських виборах. Якби взяти цей критерій до уваги, то 90% партій потрібно вважати неінституціалізованими.

Але індексувати цей показник потрібно. І ми це зробимо таким чином: 0 – партія не приймала участі у виборах до ВР України, 0,5 – приймала участь один раз, 1 – приймала участь 2 рази,

1,5 – приймала тричі, 2 – приймала участь більше трьох разів.

По-друге, важливим для нашого дослідження будуть результати участі у виборах до ВР України, Президента України, місцевих органів влади. Результати є загальнодоступними та надійними (сайт ЦВК). Для парламентських виборів важливим буде зміна рівня електоральної підтримки тієї чи іншої партії. Технічно присвоєння цифрового значення індикатору можна робити таким чином:

– для президентських виборів: 0 – неучасть кандидата від партії у виборах, 1 – участь кандидата від партії у виборах, 2 – участь кандидатів у другому турі виборів;

– для парламентських виборів: 0 – не приймала участі у виборах, 2 – отримала 450 депутатських мандатів. Інші результати розраховуються пропорційно;

Таблиця 4

Критерії інституціалізації політичних партій

№	Критерії інституціалізації	Показники інституціалізації
1	Участь партій у парламентських виборах	0 – не приймала участі; 0,5 – приймала 1 раз; 1 – приймала участь 2 рази; 1,5 – приймала участь тричі; 2 – приймала участь більше трьох разів
2	Результати участі партій у президентських виборах	0 – не приймала участь; 1 – приймала участь; 2 – приймала участь у 2 турі
3	Результати участі і в парламентських виборах	0 – не приймала участі; 1 – отримала депутатські мандати без участі в коаліції / не заявила про перехід в опозицію; 1,5 – участь у коаліції або заява про перехід в опозицію 2 – отримала перемогу на виборах і отримала моно більшість
4	Результати участі у місцевих виборах	0 – не приймала участі; 2 – найбільша кількість мандатів у обласній та районних рада, місцевих рада у столицях областей; Інші результати розраховуються пропорційно.
5	Індекс територіального покриття	0 – не висувала кандидатів у мажоритарних округах; 2 – висунуто 225 кандидатів у мажоритарних округах; Інші результати розраховуються пропорційно
6	Індекс націоналізації	0,5 – величина індексу від 0 до 0,4; 1 – величина індексу від 0,4 до 0,6; 1,5 – величина індексу від 0,6 до 0,8; 2 – величина індексу від 0,8 до 1.
7	Вік партії	2 – більше 25 років; Інші показники розраховуються пропорційно
8	Інформаційна спроможність	0 – відсутність сайту; 1 – тимчасово діючий сайт; 2 – постійно діючий сайт
9	Фінансування партії	0 – відсутність державного фінансування; 2 – наявність державного фінансування
10	Наявність структурних осередків	2 – наявність осередків у двох третіх областей та районів України; 1,5 – наявність обласних осередків; 1 – наявність осередків у частині областей України; 0 – відсутність осередків
11	Деперсоналізація партії	0 – персоніфікована партія (у назві прізвище лідера); 1 – електорально-прагматична партія; 2 – програмно-ідеологічна партія
12	Спосіб утворення партії	2 – громадянська ініціатива, на основі громадських організацій; 1 – адміністративним шляхом; 0 – персональні «партійні проекти»

– для місцевих виборів: 0 – не приймала участі у виборах, 2 – результат партії, яка отримала найбільшу кількість мандатів до обласної, районних та міських рад. Інші результати розраховуються пропорційно.

По-третє, задіяними для нашого дослідження будуть низка індексів, які розраховуються на основі електоральної статистики. Перш за все йдеться про індекс націоналізації та територіального покриття. Вони будуть використані для аналізу територіальної структури політичної партії. Розрахунок індексу територіального покриття буде індексовано наступним чином: 0 – не висувала кандидатів у мажоритарних округах, 2 – висунуто 225 кандидатів. Інші показники розраховуються пропорційно.

Для аналізу партійного покриття за загальнонаціональним партійним списком розраховується індекс націоналізації: величині індексу від 0 до 0,4 присвоюється показник 0,5 (це показник «регіональної партії»), яка має вплив в окремих регіонах України); величині індексу від 0,4 до 0,6 присвоюється показник 1; величині індексу від 0,6 до 0,75 присвоюється показник 1,5 (це показники загальнонаціональних регіоналізованих партій); величина індексу від 0,8 до 1 присвоюється показник 2 (це результат загальнонаціональних партій).

По-четверте, необхідно враховувати вік партії. Оскільки, чим триваліший вік, тим більш укорінена партія у суспільстві. Показник 2 – більше 25 років. Інше розраховується пропорційно.

По-п'яте, важливим є врахування того, яким чином утворена політична партія. Йдеться про те, що якщо партія утворюється на основі громадянських ініціатив, з громадських організацій – 2, адміністративним шляхом – 1, партія як персональний проект – 0.

По-шосте, інформаційна активність, ідеологічна робота партії. В цьому випадку зробимо таким чином: 0 – відсутність сайту, 2 – добре працюючий сайт з високим рівнем наповненості та оновленості, 1 – тимчасово працюючі сайти.

По-сьоме, фінансування партії: 0 – відсутність фінансування, 2 – державне фінансування.

По-восьме, важливим критерієм оцінки партійної інституціалізації є рівень деперсоналізації партії та партійної конкуренції. Партії повинні бути значимими самі по собі, а не упізнаваними через прізвище лідера. Як відмічає у своєму дослідженні О. Рибій, жодна назва блоку на парламентських виборах 1998 р. не містила прізвищ своїх голів, у 2002 р. – 25% блоків використовували прізвища партійних очільників (3 блоки з 12), у 2006 р. – 47% (8 блоків із 17), у 2007 р. – 30% (3 блоки з 10) [6, с. 105]. Таким чином, персоніфікована партія – 0, електорально-прагматична – 1, ідеологічна – 2.

Важливим для розуміння рівня інституціалізації є і якісні показники. Ми пропонуємо використати такі: а) рівень підтримки партій у суспільстві; б) ступінь стабільності і відповідності міжнарод-

ним зразкам базових законодавчих правил, які зумовлюють функціонування політичних партій і партійної системи загалом; в) рівень партійної ідентифікації (так званий соціально-психологічний зв'язок між виборцями і партіями); г) ступінь матеріалізації партії у суспільній свідомості. Вказані показники описані нами в попередніх розділах і засвідчують низький рівень підтримки партій, низький рівень партійної ідентифікації та нестабільність нормативно-правової бази функціонування партій в Україні. Констатація цього вже вказує на те, що рівень інституціалізації політичних партій в Україні буде невисоким.

Причому якісні показники можна використовувати, присвоюючи їм певне значення лише у кроснаціональних дослідженнях, де вони будуть різними. Для українських партій вони будуть однаковими і можуть бути лише соціокультурними параметрами, які визначають особливості процесу інституціалізації.

Отже, нами для розрахунку індексу інституціалізації партії задіяні 12 показників, а найвищий індекс може бути 24 бали (див. Табл. 4). Вказані параметри дозволяють нам зробити висновок, наскільки партії, як писав С. Гантінгтон, зміцніли, набули значущості й стійкості [7].

На основі нашої матриці ми, для прикладу, обрахували індекс інституціалізації 9 партій: ВО «Батьківщина» – 17,51; ПП «Європейська Солідарність» – 16,2; ВО «Свобода» – 14,31; ПП «Слуга народу» – 13,43; ПП «Опозиційна платформа – За життя» – 12,36; ПП «Опозиційний блок» – 12,32; ПП «Громадянська платформа» – 11,84; ПП «Голос» – 9,58; ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 9,02.

Висновки. Отже, наша дослідницька модель виміру рівня інституціалізації вітчизняних політичних партій включає 12 критеріїв інституціалізації: 1) участь партій у парламентських виборах; 2) результати участі партій у президентських виборах; 3) результати участі і в парламентських виборах; 4) результати участі у місцевих виборах; 5) індекс територіального покриття; 6) індекс націоналізації; 7) вік партії; 8) інформаційна спроможність; 9) фінансування партії; 10) наявність структурних осередків; 11) деперсоналізація партії; 12) спосіб утворення партії.

У зв'язку з високим рівнем волатильності (зміна акторного складу партійної системи) розроблена дослідницька модель може бути використана винятково в рамках великого електорального циклу, який включає президентські, парламентські та місцеві вибори.

За результатами нашого обрахунку, найвищий індекс інституціалізації мають такі партії: ВО «Батьківщина»; «Європейська Солідарність»; «Свобода»; «Слуга народу»; «Опозиційна платформа – За життя» – 12,36.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Завадская М. Проблема измерения политической институционализации: современное состояние исследований. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-izmereniya-politicheskoy-institutsionalizatsii-sovremennoe-sostoyanie-issledovaniy/viewer>
2. Лебедюк В., Гоменюк А. Протопартії, квазіпартії чи політичні партії в Україні. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6263/1/1.pdf>
3. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р.* Київ : ІПіЕНД, 2012. С. 46–64.
4. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних. Серія "Studia Regionalistica" / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород : ЗІППО, 2016. 252 с.
5. Топ 20. Рейтинг активності та ефективності політичних партій України. Київ : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2019. 42 с.
6. Рибій О. Критерії та інші орієнтири для аналізу рівня інституціоналізації партійної системи та політичних партій в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних ім. І.Ф.Кураса НАН України.* 2012. № 3 (59). С. 98–108.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 436 с.
8. Basedau M., Stroh A. Measuring party institutionalization in developing countries: A new research instrument applied to 28 African political parties. *GIGA research programme: Legitimacy and efficiency of political systems.* Hamburg, 2008. N. 68. P. 5–28.
9. Mainwaring S., R. Scully Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995. 578 p.
10. Randall V., Svasand L. Party institutionalization in new democracies. *Party Politics.* 2002. Vol.8. № 1. P. 12–24.